

УДК 159.925:124.4-057.4

Г.О. Балл,
Київ

ІДЕАЛ ВЧЕНОГО У КОНТЕКСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІОНАЛА

Характеризуються поняття професійної культури, місце у ній інтелектуальної культури та ідеал вченого як втілення ціннісних складових останньої. За допомогою понять про значення і смисли аналізується структура ідеалу вченого.

Ключові слова: професійна культура, інтелектуальна культура, ідеал вченого, об'єктивне значення, суб'єктивне значення, смисл.

1. У професійній освіті й у менеджменті персоналу обґрунтовано надають великої ваги *професійній компетентності* працівників, тобто володінню кожним із них системою знань, умінь і навичок, достатньою для успішного розв'язання того кола трудових задач, яке відповідає його поточним і передбачуваним на найближче майбутнє функціональним обов'язкам. Разом із тим увагу дослідників і практиків привертає більш містке поняття, а саме: *професійна культура* працівника. Професійна культура містить у собі професійну компетентність, але до неї не зводиться. Розглядаючи *культуру*, у найширшому сенсі, як притаманну особі, спільноті або цілому людству систему засобів соціальної пам'яті та соціально значущої творчості й виокремлюючи, відповідно, нормативно-репродуктивну (у розвиненому суспільстві – *цивілізаційну*) й діалогово-творчу функції культури, можна – у першому наближенні – пов'язати професійну компетентність із цивілізаційною стороною професійної культури. Складниками професійної культури особи, які виходять за межі її професійної компетентності (або, краще сказати, не обов'язково охоплюються нею), є, по-перше, психологічні *засоби творчої діяльності* (потрібні для неї мисленнєві стратегії, трансльовані у спілкуванні професіоналів особистісні знання, професійна інтуїція) і, по-друге, професійно значущі компоненти ціннісно-мотиваційної сфери й самосвідомості, розвинені на рівні, який дозволяє казати про *духовність професіонала*.

Застереження, виражене вище словами „у першому наближенні”, віддзеркалює ту обставину, що слухність концептуального розрізнення професійної компетентності й професійної культури не виключає відсутності різкої межі між феноменами, що їх описують ці поняття; конкретніше кажучи – того, зокрема, що успішне розв'язання трудових задач у багатьох видах професійної праці (включно із такими масовими професіями, як педагогічні) у наш час дедалі більшою мірою вимагає творчості. Звідси – доцільність запровадження поняття „*креативна компетентність*” [6, с. 81].

Варто звернути увагу також на сутнісний зв'язок (важливий для уточнення цілей загальної та професійної освіти) між професійною культурою працівників різних фахів та їхньою *психологічною культурою*, яка може розглядатися безвідносно до професії. Йдеться про бажаність того, щоб до пізнання об'єктивного стану речей фахівець будь-якої професії підходив як вчений, до творчого фантазування – як митець, до організації діяльності (своїї та інших осіб) – як менеджер і т. п.

2. Важливою стороною професійної культури працівника (як і психологічної культури будь-якої особи) є його *інтелектуальна культура*. Це поняття охоплює ті компоненти культури осіб, спільнот і людства загалом, істотну роль у творенні й функціонуванні яких відіграють процеси мислення. Обговорюване поняття виявляється вельми значущим у контексті *раціогуманізму* – актуальної для сьогодення форми гуманістичного світогляду. Її сутнісними властивостями є:

– визнання інтелектуальної культури (найпоширеніше втіленої у науках – “точних” і гуманітарних, а також у філософії) одним із найважливіших надбань осіб, спільнот і цілого людства та настановлення на максимальне використання цього багатства, у його гармонійній взаємодії з іншими складовими культури, у пізнавальних і практичних цілях;

– спирається на *гармонійний інтелект*. Останній (у його досить розвиненій формі): а) не зводиться до стандартизованих, суто цивілізаційних (і тому таких, що легко піддаються технологізації й автоматизації) елементів, об’єднаних під назвою *розсудку*, а постає творчим, готовим до роботи із суперечностями *діалектичним розумом*; б) налаштований на якнайповніше та найглибше охоплення світу із доланням часових, просторових і змістових обмежень; в) становить єдність *дискурсивних* (фіксованих у знаковій формі) та *інтуїтивних* складових.

Надання належної ваги інтуїції, як складовій творчого мислення й гармонійного інтелекту, цілком узгоджується із засадами раціогуманізму. Для поступу у розв’язанні складних проблем у різних сферах життя є бажаним діалог логічно обґрунтованої та інтуїтивної (відповідної голосу сумління, коли проблема є етично значущою) позицій: він пом’якшує специфічні вади кожної з них, компенсуючи їх перевагами іншої. Справді, у свідомо використовуваній моделі ситуації ігноруються аспекти, які не вписуються у цю модель, хоч і схоплюються інтуїцією; натомість в інтуїтивному уявленні не відображаються закономірності, котрі здатне виявити лише наукове дослідження.

Повага до інтуїтивної позиції, що перебуває в діалозі з позицією, базованою на логічному мисленні, принципово відрізняється від антиінтелектуалістичних підходів, у сучасному світі дуже поширених. За В.С. Біблером, „філософський розум стикається зараз із потужним опором всемогутнього розсудку й такого, що сперечається із розсудком за владу над свідомістю й мирно поділяє цю владу, ірраціонального екстазу” [1, с. 244]. Раціогуманізм спрямований на подолання зафіксованої у цих словах небезпеки.

3. Антиінтелектуалістичні настрої у світі великою мірою стимульовані вельми загрозливими тенденціями розвитку сучасної, базованої на науково-технічному прогресі, цивілізації. Проте насправді, як на це не раз вказувалось [14, с. 220; 3, с. 521 тощо], людство потерпає не так від розуму, як від глупоти, або, в наукових термінах, від браку інтелектуальної культури, від дисгармонійності інтелекту. За Р. Трачем [13], вказана дисгармонійність знаходить вияв у „диктатурі раціонально-технічного інтелекту” й нехтуванні „голосом серця” та „ідейно-інтуїтивним мисленням”. Звісно, і констатація деформованості сьогоденного інтелекту (як він постає у своїх типових проявах), і заклик до його гармонізації заслуговують на всіляку підтримку. Водночас постають сумніви у тому, чи вважати людські дії, що спричиняють деградацію довкілля, провокують загрозливі конфлікти тощо, – гідними проявами інтелекту, бодай раціонально-технічного.

Конкретизую ці сумніви, звернувшись до поняття *алгоритму*. Адже одна з головних функцій раціонально-технічного інтелекту полягає у створенні алгоритмів, керуючись якими чи то люди (мінімальною мірою залучаючи інтелект), чи то автомати стають здатні розв’язувати різноманітні задачі. Проте чіткості у розумінні й застосуванні цього поняття бракує. Попри давні застереження фахівців (див. [16]), часто нехтують розрізненням широкого поняття алгоритму (як припису про здійснення чітко визначеної послідовності однозначно виконуваних операцій) і вузького (здавна використовуваного у математиці) поняття про алгоритм розв’язання будь-якої задачі певного класу (таким є, наприклад, алгоритм знаходження добутку двох багатоцифрових чисел). Комп’ютерні програми є засобами представлення й реалізації алгоритмів, трактованих у широкому сенсі, – і тому зовсім не завжди забезпечують розв’язання усіх задач навіть того класу, з огляду на який ці програми розроблялися.

У сучасному світі алгоритмізовані технології широко використовуються для перетворень, які зачіпають долю людських спільнот, екосистем тощо. Тож застосовувані при

проектуванні технологій моделі перетворюваних систем мають бути якомога адекватнішими, сформульовані у рамках цих моделей задачі (включно із задачами технологічної й екологічної безпеки) – якомога чіткішими, запроваджені алгоритми – такими, що забезпечують надійне розв'язання вказаних задач (або має бути чітко визнано, що вказаної надійності не забезпечено; цікавою є думка, за якою „професіоналізм у кожній конкретній науці якраз у тому й полягає, щоб розуміти, чого можна вимагати від неї на даному конкретному рівні її розвитку” [8, с. 80]).

Брак поступу в реалізації окреслених вимог означає, що погано діє не лише „ідейно-інтуїтивне мислення”, а й раціонально-технічний інтелект, що може бути поставлений під сумнів рівень не лише професійної культури, а й професійної компетентності працівників, які розробляють і впроваджують обговорювані технології. Інша річ, що до цього спричиняється, зокрема, й недостатній рівень мотивації їхньої діяльності з удосконалення моделей, задач, алгоритмів (а також характеризування сфери їхньої застосовності). Звісно, така мотивація, у свою чергу, залежить від рівня духовної культури працівників – що є аргументом на користь взаємозбагачувальної взаємодії складових культури.

4. Оскільки наука є пріоритетною сферою втілення інтелектуальної культури, зупинюсь на визначальних для вченого ціннісних складових останньої, або, простіше кажучи, на *ідеалі вченого*.

Головний теоретичний засіб для його характеристики я вбачаю у поняттях *значення і смислу (сенсу)*. Взавши за основу загальнопсихологічне трактування даних понять О.М. Леонтьєвим, я вважаю за доцільне розглядати не два поняття (*значення і смисл*), а три.

Перше поняття – це *об'єктивне (реальне) значення* об'єкта А, котре ототожнюється із сукупністю властивостей уявного ідеального предмета, який би якнайкраще репрезентував у пізнанні об'єкт А. Об'єктами, про які йдеться, тут можуть бути, зокрема, й люди та людські спільноти, складники їхньої діяльності тощо. Носієм об'єктивних значень є ідеалізований, абсолютно досконалий дослідник, або, користуючись філософською термінологією, *трансцендентальний суб'єкт*. Щоправда, нині нерідко вважають уявлення про нього застарілим. Натомість я приєднуюсь до погляду, за яким трансцендентальний суб'єкт, „як «свідомість взагалі» – ... гранична абстракція всезагального й необхідного у пізнанні, існуючий поза часом і простором, – це найважливіша й необхідна категорія світу «теоретизму» й науки” [10, 585].

Водночас є очевидним, що „даний підхід не вичерпує змісту категорії «суб'єкт»” [там само], що, зокрема, кожен вчений є не трансцендентальним, а реальним суб'єктом, особою; до того ж, йому притаманні нові настановлення „у кожній новій пізнавальній ситуації” [12, с. 404]. З огляду на це, є необхідним друге поняття – *суб'єктивне значення* вищевказаного об'єкта А для реального (індивідуального чи колективного) суб'єкта S: це сукупність властивостей предмета, який репрезентує об'єкт А у свідомості даного суб'єкта. Приділяючи основну увагу *відображуванім* значенням (притаманним об'єктам, які вже існують), слід брати до уваги і інші різновиди суб'єктивних значень, зокрема: *антициповані* значення (що стосуються майбутніх об'єктів); *уявлені* значення (котрі можуть стосуватись і об'єктів, що реально не існували й не існуватимуть).

Третє поняття у теоретичній конструкції, що викладається, – це *смисл* об'єкта А для суб'єкта S (можливе уточнення „*суб'єктивний смисл*” було б надлишкове, бо смисл – як він трактується тут – завжди є суб'єктивним). Вказаний смисл визначається як наявна у психіці (тут вже не можна обмежитися свідомістю) згаданого суб'єкта модель, що фіксує відношення репрезентації об'єкта А у психіці суб'єкта S (такою репрезентацією – на свідомому рівні – є суб'єктивне значення згаданого об'єкта для суб'єкта S) до істотних для нього потреб (маються на увазі суб'єктивні, цебто репрезентовані у психіці, потреби, котрі не завжди адекватно відображають те, що об'єктивно є необхідним для суб'єкта). До вказаних потреб належать, зокрема, *метапотреби*, за Абрагамом Маслоу, тобто потреби у

реалізації так званих *буттєвих цінностей* – істини, краси, добра, досконалості, справедливості тощо.

Активність людини щодо тих чи тих об'єктів зумовлюється їхніми смислами, котрі у суб'єктивному переживанні репрезентуються насамперед через емоції. Не дивно, що не лише смисли об'єктів формуються на базі їх суб'єктивних значень, але й суб'єктивні значення – на базі смислів (що знаходить яскравий вияв в „ефекті ореолу” у соціальній перцепції й атрибуції). Взагалі, „у живому знанні злиті значення і вкорінений у бутті особистісний, афективно забарвлений смисл” [4, с. 33]. Така злитість характеризує знання, з якими працює повсякденне, міфологічне, художнє мислення. Що ж до наукового знання, то воно становить дещо особливий випадок: у своєму „чистому вигляді” (у результатах, які задовольняють нормативні вимоги) воно „дистанційоване від... людської суб'єктності”, але це передбачає „специфічну організацію соціальних зв'язків, відповідне функціонування знання, побудову пізнавальної діяльності” [7, с. 29], тобто особливі прояви суб'єктності у процесі діяльності із здобування знань.

Конкретизую цю думку, скориставшись окресленими вище поняттями. Хоча кожний вчений і наукове співтовариство загалом, як суб'єкти науково-пізнавальної діяльності, володіють лише *суб'єктивними значеннями* досліджуваних ними об'єктів, ідеалом для них має слугувати оволодіння *об'єктивними значеннями* цих об'єктів (у традиційній термінології – раціонально обґрунтованою *істиною* про них). Недосяжність цього ідеалу в нетривіальних пізнавальних ситуаціях не підриває його ролі саме як ідеалу і можливостей наближення до нього. До речі, подібна колізія має місце і щодо інших шляхетних ідеалів (наприклад, ідеалу соціальної справедливості): недосяжність ідеалів, у їхньому абсолютному вимірі, не позбавляє їх значущості – психологічної та суспільної.

Орієнтація на ідеал здобуття раціонально обґрунтованої істини застерігає проти вищезгаданого злиття значень зі смислами. Оскільки, однак, людська діяльність неможлива поза смисловим регулюванням, носієм смислу, характерним для науково-пізнавальної діяльності, постає не стільки її об'єкт, скільки сама ця діяльність – тією мірою, якою вона орієнтована на окреслений ідеал (прагнення до нього становить характерну для вченого метапотребу). У „смісловому образі світу” вченого визначальним є „поле науки, пошук істини у поняттях. І він настільки вчений, наскільки відчуває, страждає, відповідає за це поле” [2, с. 105]. Вказана відповідальність передбачає, крім іншого, повноцінне врахування специфіки досліджуваних об'єктів. Тому, зокрема, у психології здійснювана начебто заради більшої науковості „деперсоналізація” досліджуваних людей – це „така ж прикра помилка, як і хибна персоналізація речей” [9, с. 119].

Разом із тим, порівняно з об'єктами традиційного природознавства, об'єкти людинознавства (та й будь-які об'єкти, що розглядаються у співвіднесенні з людиною – у межах „*людювимірних реальностей*” [15]; такими є, наприклад, об'єкти екологічних досліджень) набагато більшою мірою викликають з боку дослідника певне ставлення й відповідні емоції та почуття – тож *смисли* цих об'єктів постають усе ж такі істотними для дослідника. Причому справа не стільки в почуттях як таких, скільки в тому, що вони спонукають не обмежуватися „суто констатувальною позицією” [15, с. 166], а зосереджуватися, з одного боку, на позитивних перспективах, а з іншого – на небезпеках для об'єкта, до якого вчений не може (й не повинен) бути байдужим.

У науково-пізнавальній діяльності в будь-якому разі має зберігати силу окреслений вище ідеал здобуття раціонально обґрунтованої істини, проте до нього не має зводитись смислова основа діяльності вченого, який вивчає „людювимірну реальність”. Цю основу можна цілісно схарактеризувати, звернувшись до „поняття «*правда*», яке поєднує у собі як гносеологічний, так і аксіологічний аспекти” [11, с. 117] і, відповідно, до *ідеалу здобуття правди*. При цьому варто опертися на трактування правди як “*такої істини, що стає предметом особистісного ставлення, суб'єктивної оцінки*” [5, с. 19] (курсив мій. – Г.Б.).

Образно кажучи, йдеться про правду, яка – на відміну від „своїх правд” втягнутих у суспільні конфлікти груп – *більша, а не менша за істину*.

Тоді як істина є суто *значеннєвим* утворенням, то правда – комплексним, *значеннєво-смісловим*. Саме правда як системне об'єднання значень і смислів (котре принципово відрізняється від їх еkleктичного злиття, що не рефлектується суб'єктом пізнання) видається найбільш придатною основою для окреслення ідеалу вченого, який досліджує людиновимірну реальність. Тим часом абстрагуватися від людиновимірності стає дедалі проблематичніше. Навіть якщо таке абстрагування є правомірним, скажімо, щодо самого фізичного чи біологічного об'єкта, то аж ніяк – щодо його використання людиною. Тому на вказаний ідеал варто орієнтуватися у вихованні інтелектуальної культури як майбутніх вчених, так і значно ширшого кола осіб.

Література

1. *Библер В.С.* На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. – М.: Русск. феноменологич. общ-во, 1997. – 440 с.
2. *Братусь Б.С.* Деятельность и вершинные уровни опосредствования // Психол. журн. – 1999. – Т. 20. – № 4. – С. 102 – 105.
3. *Зиновьев А.А.* Фактор понимания. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 528 с.
4. *Зинченко В.П.* Перспектива ближайшего развития развивающего образования // Психологич. наука и образование. – 2000. – № 2. – С. 18 – 44.
5. *Знаков В.В.* Правда и ложь в сознании русского народа и современной психологии понимания. – М.: Институт психологии РАН, 1993. – 116 с.
6. *Зязюн І. А.* Філософія педагогічної дії. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
7. *Кемеров В.Е.* Социальная обусловленность познания: динамика проблемы // Вопр. философии. – 2008. – № 10. – С. 20 – 32.
8. *Левин Г.Д.* Современный релятивизм // Вопр. философии. – 2008. – № 8. – С. 73 – 82.
9. *Лейнг Р.* Екзистенційно-феноменологічні основи наук про особу // Гуманістична психологія: Антологія в 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла. – Т. 1. – К.: Пульсари, 2001. – С. 112 – 121.
10. *Микешина Л.А.* Философия познания: Polemические главы. – М.: Прогресс – Традиция, 2002. – 622 с.
11. *Никифоров А.* Революция в теории познания? // Обществ. науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 113 – 117.
12. *Розин В.М.* Конец науки и философии или новый научный этос? // Этос науки / Отв. ред. Л.П. Киященко, Е.З. Мирская. – М.: Academia, 2008. – С. 384 – 406.
13. *Трач Р.* Нігілізм як виклик (Сучасна духовна криза і психологія) // Гуманістична психологія: Антологія в 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла. – К.: Пульсари, 2005. – Т. 2. – С. 9 – 35.
14. *Фромм Э.* Искусство любить. – СПб.: Азбука, 2002. – 224 с.
15. *Швырёв В.С.* Рациональность как ценность культуры: Традиции и современность. – М.: Прогресс – Традиция, 2003. – 174 с.
16. *Ющенко Е.Л.* Адресное программирование. – К.: Гостехиздат, 1963. – 288 с.

G. Ball

A scientist's ideal in the context of a professional's intellectual culture

The author characterizes the concept of professional culture, the place which intellectual culture takes in it and a scientist's ideal as an embodiment of value components of intellectual

culture. With the aid of notions of meanings and senses, the structure of a scientist's ideal is analyzed.

Keywords: *professional culture, intellectual culture, a scientist's ideal, objective meaning, subjective meaning, sense.*

Г.А. Балл

Идеал учёного в контексте интеллектуальной культуры профессионала

Характеризуются понятие профессиональной культуры, место в ней интеллектуальной культуры и идеал учёного как воплощение ценностных составляющих последней. С помощью понятий о значениях и смыслах анализируется структура идеала учёного.

Ключевые слова: *профессиональная культура, интеллектуальная культура, идеал учёного, объективное значение, субъективное значение, смысл.*